Vadai István

„Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers...”

Balassi Bálint saját kezű versfüzéréről

22-30

A **tiszatáj** diák-melléklete

22.

1995. január

Százhúsz évvel ezelőtt a Magyar Történelmi Társulat egyik kirándulásán fedezte fel Deák Farkas a zólyomradványi könyvtárban azt a kéziratos kötetet, amit ma *Balassa-kódex*nek nevezünk. Mivel Balassi Bálint szerelmes verseinek legnagyobb részét kizárólag ebből a kéziratból ismerjük, különösen becses darabja az irodalomtörténetnek. Ma már szinte el sem tudjuk képzelni, hogy volt olyan időszak, amikor a benne szereplő versek ismeretlenek voltak. Pedig ez a helyzet. 1874 előtt Balassi Bálint világi tárgyú verseit nem ismerték. Vörösmarty Mihály vagy Petőfi Sándor nem olvashatott Júlia-verseket, mert az ő életükben ezek a költemények egy családi könyvtár mélyén lapultak. Balassi Bálintról csupán a nyomtatásban is megjelent istenes versek alapján alkothattak képet, s a tizenhatodik századi költőelődben a zsoltáros hangú poétát tisztelhették. A szerelmi gondokban gyötrődő, Venust és Cupidót emlegető, Júliához térden esengő költő képe meglehetősen modern Balassi-kép.

Nehéz elképzelni Balassi Bálintot a szerelmes versek nélkül, pedig ez a helyzet egyáltalán nem mondható különösnek. Nagyon is természetes, hogy a vallásos költeményeket kinyomtatták a tizenhetedik században (vagyis ezeket is csupán Balassi halála után), a szerelmes darabok pedig kéziratokban léteztek. Egy-egy főúri könyvtárban volt belőle példány, Zrínyi Miklós egykori könyvtárának katalógusából például kiderül, hogy megvolt benne *Balassi Bálintnak Fajtalan éneki*. A *fajtalan* jelző világosan mutatja, hogy itt nem a nyomtatásból ismert versekről, hanem világi tárgyúakról van szó, és pontosan érzékelteti azt is, hogy ezeket az énekeket a korban elítélő éllel emlegették.

A Zrínyi Miklós birtokában volt kézirat sajnos nem maradt ránk, mint ahogy egyéb kéziratos versgyűjtemények sem, egészen 1874-ig, amikor a *Balassa-kódex* előkerült. A Magyar Tudományos Akadémia rögtön megbízást adott a költő verseinek új, teljesebb kiadására, s azóta a szerelmes énekek szerves részét képezik az életműnek, sőt azt is mondhatjuk, hogy szerepük felértékelődött, ma inkább ezeket tekintjük hangsúlyosnak az életműben.

Mit is tartalmaz a *Balassa-kódex*? A 184 oldalas kézirat három nagyobb egységből épül föl, az elsőben Balassi Bálint versei követik egymást, a másodikban a tanítvány, Rimay János énekei sorakoznak, végül a harmadik egységben más poéták verseit jegyezte le az összeállító. A kódexet Balassi halála után, valamikor 1610 tájékán szerkesztette valaki, majd ezt a kéziratot 1656 után lemásolták, és ez a másolat maradt ránk. Balassi versei így többszörös áttételen keresztül jutnak el hozzánk, nem is csoda, hogy számos ponton hibásan, nemegyszer alig állapítható meg a szerzői szöveg a hibás másolások miatt.

A kódex első egysége kétségtelenül Balassi maga kezével írott könyvének, egy szerzői kéziratnak a másolata. A teljes kézirat megszerkesztése azonban független a költő szándékától, talán még a Balassi-rész sem tükrözi jól a szerzői koncepciót. A versek sorrendje, számozása, ciklusokba rendezése, felosztása számos problémát vet fel, és ezek körül a Balassi-filológia álláspontja a mai napig nem állapodott meg véglegesen.

Rögtön a kódex legelsőnek lejegyzett mondata magyarázatot igényel, ugyanis ennek a mondatnak a félreértelmezéséből származik az a hiedelem, hogy Balassi versei három nagy csoportra oszthatóak: szerelmes, vitézi és istenes versekre. A legtöbb válo-

gatott Balassi-kiadás, még a legújabb, 1994-es is, külön csoportot képez a költő „vitézi" verseiből, igaz, csupán négy verset tud ebbe a fejezetbe sorolni. Pedig Balassinak valójában csak egyetlen olyan verse van, a *Vitézek, mi lehet ez széles föld felett...* kezdetű *Hatvanegyedik*, amely minden probléma nélkül besorolható ebbe a csoportba, bár ez is vallásos fohásszal zárul. Az *Áldott szép Pünkösdnek gyönyörű ideje...* kezdetű vers vallásos pünkösdi ének; a *Széllyel tündökleni nem ládd-é e földet...* kezdetű egyszerre szerelmes és istenes vers; az *Ó, én édes hazám, te jó Magyarország...* kezdetű búcsúénekben pedig Balassi mindenkitől búcsút vesz, vitéz társaitól ugyanúgy, mint szerelmétől.

A Balassi-szakirodalom már többször felhívta a figyelmet e hármas (szerelmes, istenes, vitézi) csoportosítás hibás voltára, ennek ellenére a kiadások és a tankönyvek makacsul őrzik és továbbörökítik ezt a hiedelmet. Úgy vélhetnénk, és egyes kutatók úgy is hiszik, hogy ha Balassi nem is osztotta be a verseit ilyen tematikus rendbe, a *Balassa-kódex* szerkesztője 1610 táján, tehát a közeli utókorban már így látta a versgyűjteményt. A kódex első mondata ugyanis ezt állítja: „*Következnek Balassi Bálintnak különb-különb féle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dícséret és vitézségről való ének is vagyon...*" Pedig ez a mondat pontosan azt állítja, ami a valós helyzet. A kódexben túlnyomórészt Balassi Bálint szerelmes versei szerepelnek, néhol azonban akad köztük más témájú (pl. istenes, vitézi) vers is. Az 1610 körüli másoló nem mondja, hogy Balassinak tematikus verscsoportjai lennének, nem mondja, hogy vannak vitézi versek, azt sem, hogy vannak istenes versek (ez utóbbit később mégis mondja egy másik bejegyzés a kódexben), sőt tulajdonképpen egyenesen azt állítja, hogy szerelmes gyűjtemény sincsen, mert ami van, az nem kizárólag szerelmes énekeket tartalmaz.

Balassi lírájában nem különíthető el élesen a vallásos és világi érzület. A kettő feltételezi egymást, határozottan kimutatható a szóhasználatbeli, frazeológiai azonosság. A költő imádkozik Istenhez és imádja Júliát; fohászkodik az Úrhoz és könyörög Júliának; magasztalja a Teremtőt és dicséri szerelmét; Jézus katonája és a hölgy lovagja. A szerelmes és vallásos hang egymásba játszására a későbbiekben példát is hozunk.

A kódex szerelmes versei közé, jól meghatározható kompozíciós pontokon Balassi bűnbánó éneket, fohászkodást, vitézi verset is elhelyezett, versgyűjteménye tehát nem homogén. Az utókor persze határozottan elkülönítette a világi daraboktól a vallásosakat, ezeket (és csak ezeket) nyomtatásban is megjelentették. A Balassa-kódex versei és az istenes versek azonban nem alkotnak egyszerűen különválasztható csoportokat! A szakirodalom álláspontja szerint Balassinak van egy tíz versből álló istenes gyűjteménye, ám a legújabb kiadásokban itt csak kilenc éneket találunk, mert a tizedik (vagy az *Áldj meg minket, Úristen...*, vagy a *Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétkét...*) már szerepelt a szerelmes versek gyűjteményében.

A *Balassa-kódex* első része felosztja a szerelmes verseket a költő házassága előtt és után szerzett énekekre. Mivel az első részben ezek száma éppen 33, a második részben pedig talán szintén ennyi volt eredetileg, a kódex szerkezetének vizsgálata során a kutatók számszimbolikus kompozíciós elvet véltek felfedezni Balassi versciklusaiban. Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor vetették fel a $3 \times 33 + 1 = 100$ versből álló kompozíció ötletét, amit Horváth Iván fejlesztett tovább, s ma ez a kompozíciós elmélet már középiskolás tananyag. A Balassi-kiadások is ennek nyomán közlik a verseket, eltérés csupán az istenes énekek elhelyezését illetően mutatkozik.

Pedig óvatosságra inthetne az a megfigyelés, hogy Rimay János verseiből is 33 számozott darab szerepelt az 1610 körül szerkesztett kéziratban. Két eset lehetséges: vagy

Rimay követte Balassi kompozíciós tervét, vagy a szerkesztő igazította egymáshoz az énekciklusok darabszámát. Mivel bizonyosak nem lehetünk egyik megoldásban sem, el kell fogadnunk azt az állapotot, hogy a magyar nyelvű udvari típusú szerelmi líra megteremtőjének, Balassi Bálintnak a verseit hipotetikus kompozíciós rendben olvassuk.

Ez a hipotetikus rend, a 3x33+1=100 vers, a dantei mintát követő számszimbolikus spekuláció, a Szentháromság jegyében megalkotott kompozíció. Balassi három himnuszt írt a Szentháromság személyeihez, istenes versei, zsoltárai megengedik az ilyen irányú elképzeléseket is. Akár ő alkotta meg azonban e rendet, akár az utókor látta bele a kötetbe, az tagadhatatlan, hogy a szerelmes versciklusokon belül szerzői elgondolás vonul végig. A házassága előtt szerzett versek között ugyan több hölgy nevére szerzett darabot is találunk; egymás után olvasva őket azonban egyetlen szerelem története rajzolódik ki belőlük. Találkozás, levél- és gyűrűküldés, összeveszés, kibékülés; mintha egy viharos szerelmi történet forgatókönyvét lapoznánk. A házassága után írt darabok között található a 25 versből álló Júlia-ciklus. A címzett ugyanaz a hölgy, Losonczy Anna, aki az első rész címzettje is. A Dobó Krisztinától elvált költő újult erővel veti magát a szerelembe, előbbi kedvesét álnéven szólítva egész szerelmeslevél-gyűjteményt ír meg versekben. Az énekek egymásutánja itt is határozottan költői elgondoláson alapszik. A Célia-ciklus ugyancsak olvasható történetként is. Versgyűjteménynek, megkomponált versfüzérnek fogható fel a *Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak*; és az istenes versek között is kimutatható egy tíz énekből álló verscsoport mint önálló kompozíció.

Balassi versei csoportokba rendezve, ciklusokban, gyűjteményekben maradtak ránk. Nem bizonyos azonban, hogy a költő létrehozott-e a ciklusok szintje fölötti kompozíciót, hogy megtervezte-e a teljes életművét tartalmazó kötetét. Kételyeink nem az egyes versek sorrendjét illetően, hanem csupán a ciklusok sorrendjét illetően lehetnek. Kérdéses, hogy a nagykompozíció 100 versből állt-e, de bizonyos, hogy egy kisebb egységen belül hogyan követik egymást az énekek. Kérdéses, hogy volt-e egyáltalán olyan nagykompozíció, amelyik együtt tartalmazta volna az istenes és szerelmes darabokat, kétségtelen azonban, hogy Balassi szabályos szerelmes regényekké fűzte össze énekeit.

A *Balassa-kódex* szövege a megtalálása óta eltelt százhúsz év alatt számos nehéz problémával ajándékozta meg az irodalomtörténészeket, a legtöbbjük még ma is megoldásra vár. Folytassuk most egy olyan kompozíció elemzésével, aminél teljesen bizonyosak lehetünk a szerzői szándékban. Fontosnak gondolom, hogy versgyűjteményt vizsgáljunk, ne csupán egyetlen verset, mert Balassi újszerűségét többek között éppen a versgyűjtemények létrehozásának terén látom.

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy ő volt az első magyar költő, aki több versből álló gyűjteményt hozott volna létre! Nem egy érettségire, felvételire előkészítő tesztsor ezt az állítást várja el helyes válaszként. Pedig Tinódi Sebestyén históriás énekei is szerzői elgondolást tükröző kötetben maradtak ránk, a *Krónika* 1554-ben, vagyis Balassi születésének évében nyomtatásban is megjelent. Tinódi azonban epikus kompozíciót hozott létre, míg Balassi Bálint lírait.

Elemzésünk tárgyául egy olyan Balassi által komponált versgyűjteményt választottunk, ami nemcsak kellően rövid, hogy itt elemezzük, hanem ráadásul a költő saját keze írásában maradt ránk, így nem kell szembenéznünk a másolatok bonyolult filológiai problémáival. Vizsgáljuk meg most ezt!

[Saját kezű versfüzér]

Az erdéli asszony kezéről

Ha szinte érdemem nincs is arra nekem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen,
Legyek ferge rabja, bátor ne szolgája, csak szinte el ne vessen!

Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szüvemben gerjedez szüntelen szerelmed tüzes langja,
Szózatod búm verő vigasságtételnek gyönyörű édes hangja.

Az Célia bánatjáról

Mint szép liliomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja,
Célia szép feje úgy áll lefiggesztve, mert vagyon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull, mint gyöngy, görögve, vagy mint tavasz harmatja.

Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton ha nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad reggel, hogy elmúlt éjfél,
Újul zöld bokor is, de nékem akkor is dolgom csak gond, bú, veszél.

Fulviáról

Lettovább Juliát s lettinkább Céliát ez ideig szerettem,
Attól keservesen s ettől szerelmesen vígan már búcsút vettem,
Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.

A versgyűjteménynek nincsen Balassi által adott címe, ezért szerepel szögletes zárójelben a kiadásokban szokásos cím. Balassi egystrófás költeményei saját kézírásával maradtak fenn egy papírlapon, barátjának, Batthyány Ferencnek küldte el őket, aki Lobkowitz Poppel Évának udvarolt a költő verseivel.

A kézirat előkerülése előtt vitatott volt, hogy hány sorba kell leírni a Balassi-strófát. A rímeket tekintve határoló jeleknek a kilencsoros forma kínálkozott egyik megoldásként. Volt idő, amikor valóban ezt a metrumot érzékeltető megoldást alkalmazták a kiadók (Szilády Áron, Dézsi Lajos). Másrészt ismeretes, hogy a költő egy históriás éneknek, az *Euriálus és Lucretia* címűnek a versformáját alakította át. Az eredeti strófa három tizenkilenc szótagos sorból állt, a-a-a bokorrímmel. A história első strófája így fest:

Sok erős vitézek, bölcsek és királyok szerelem miatt vesztek,
Ifjak, szép leányok sok mérges nyilai miatt megemésztettek,
Országok pusztultak, városok és várak mind földig letörettek.

A Balassi-strófa nem egycsapásra keletkezett, a költő eleinte csak szórványosan alkalmazott belső rímeket, a tizenkilencesek ütemeinek a határán, ezzel is kiemelve a 6-6-7-es sortagolást. Később már következetesen találunk rímeket a hatos sorok végén is. A tökéletes Balassi-strófa rímképlete ennek megfelelően:

a6, a6, b7, c6, c6, b7, d6, d6, b7

Talán áttekinthetőbb, ha külön-külön szemléljük a betűket és a számokat:

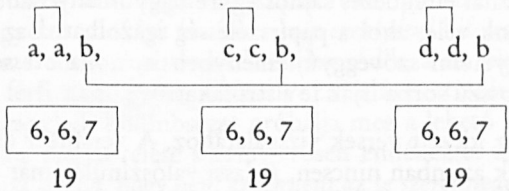

Amióta a saját kezű versgyűjtemény előkerült, nem kérdéses, hogy Balassi hány sorba jegyezte le a róla elnevezett strófát: három hosszú sorba, ahogyan ezt az *Euriálus és Lucretia* esetében is tesszük. A rímeléstől függetlenül megtartotta tehát a korábbi írásmódot. Ha az így lejegyzett sorokat nevezzük verssornak, akkor a hatos ütemek rímeit belső rímeknek kell tekintenünk. Balassi verseinek legutóbbi kritikai kiadása (Eckhardt Sándor, 1951) ezért három sorba tördelve közli a költő verseit.

A strófák lejegyzése körüli problémáknak azonban ezzel még nem értünk a végére. Az újabb kiadások (Eckhardt Sándor, Stoll Béla, Varjas Béla, Horváth Iván, Kőszeghy Péter–Szabó Géza) ugyanis nem a háromsoros, de nem is a kilencsoros megoldást követik. A Balassi-strófás darabokat hat-hat sorra tördelve láthatjuk, valahogy így:

Vitézek, mi lehet ez széles föld felett
szebb dolog az végeknél?
Holott kikeletkor az sok szép madár szól,
kivel ember ugyan él;
Mező jó illatot, az ég szép harmatot
ád, ki kedves mindennél.

Sajnos, egyre gyakrabban hallom felvételiző diákoktól, hogy a Balassi-strófa hatsoros; sőt nemcsak a diákok nyilatkoznak így, Nemeskürty István is hatsorosnak mondja a strófát Balassi-könyvében. A hibás választ a nyomdai sor és a verssor közötti különbség okozza, és ebben elsősorban a kiadók ludasak.

A tipográfiai megoldás nem teljesen előzmény nélküli. Balassi Bálint és Rimay János verseinek 1633-as bécsi kiadásában ugyancsak hatsoros formában láthatjuk a strófát. Érdekes módon azonban nem a Balassi-versek vannak így leírva, azokat a korban szokásos módon nem is tördelték verssorokra, hanem bekezdésekként, folyamatosan írták le. A hatsoros megoldást a kötet második részében, Nyéki Vörös Mátyás verseinek leírásánál használta a szerkesztő, talán a szerzői kézirat írásmódját követve ezzel. Ugyanígy, hatsoros formában írta le a strófát a tizenhetedik század elején Miskolci Csulyak István is, szerzői kézirat igazolja tehát, hogy létezett ez a megoldás. Igen ám, de ugyanígy szerzői kézirat tanúsítja azt is, hogy Balassi még nem élt ezzel az elrendezési móddal.

Valójában a legújabb kiadások sem szánták a versszakot hatsorosnak. Jól mutatja ezt, hogy sorkezdő nagybetűk csak a páratlan sorszámú sorok elején találhatók (szemben a korábban említett tizenhetedik századi példákkal). A tényleges ok igen prózai: igazodniuk kell a ma szokásos keskeny papírmérethez. Ha nem akarják apró betűkkel közölni a hosszú sorokat, valahol el kell törniük, s erre talán a 12. szótag után nyílik a legjobb alkalom. Az idézett strófa *harmatot ád* szintagmája mutatja, hogy a kényszerű megoldás milyen zökkenőkkel járhat együtt.

Ez a suta tipográfiai elrendezés sajnos egyre hagyományosabbá válik, már nem is csak ott találkozhatunk vele, ahol a papírszélesség igazolhatná az eljárást, hanem például a nagy alakú egyetemi szöveggyűjteményben is, noha ott semmi akadálya nem lenne, hogy három hosszú sorba írják le a strófákat.

Térjünk vissza az idézett versek vizsgálatához. A versfüzér darabjainak önálló címük van, nótajelzésük azonban nincsen, Balassi valószínűleg már nem énekeknek, hanem olvasott, mondott verseknek tekintette őket. Az öt vers terjedelme egy-egy strófa. Szokás a szóban forgó öt egystrófányi verset epigramma-füzérnek is nevezni. Nyilván a versek rövid volta miatt lehet ilyen benyomásunk, bár ellentéten alapuló epigramma jellege, csattanója leginkább csak az ötödik darabnak van. Inkább miniatűr képeknek nevezhetnénk őket. Legyenek azonban bármilyen rövidek, önálló versek így is. Még akkor is, ha tudjuk, hogy három közülük idézet más versből.

A saját kezű versfüzér darabjaiból három bizonyosan úgy keletkezett, hogy a költő kiemelt egy korábbi többstrófás énekből egy versszakot, és önálló költeménnyé tette. Miért beszélhetünk önálló költeményekről? Figyeljük meg, hogy nem egyszerűen versidézetről van szó! Három mozzanat érdemel említést. A költő először kiválasztott és kiemelt egy strófát korábbi verseiből, ezt követően címmel látta el, végül egy öt versből álló kompozícióba illesztette. A költő a kiemeléssel leszűkítette a szöveg eredeti jelentését, mert megszűnt az eredeti kontextus; a címadással új jelentésmozzanatokat rendelt a strófához; végül a kompozícióba illesztéssel, az új szövegkörnyezettel új jelentésmozzanatok is a szöveghez kapcsolódnak.

Az idézés, centokészítés nem példa nélküli a korban. Világirodalmi példái már az ókorból ismertek (Vergilius-centók), de magyar példája is akad a tizenhetedik századból (Esterházy Pál versei). A mi esetünkben Balassi maga állított össze idézetgyűjteményt Batthyány Ferencnek, vagyis az önidézés eszközével élt. Talán nem is ebben az egyetlen esetben. A *Szép magyar komédia* szövegében is találhatunk részeket Balassi-versekből.

Van a Batthyány-levéltárban egy olyan összeállítás is Balassi verseinek szakaszaiból, ami Batthyány Ferenc keze írásában maradt fenn. Ezen kívül a *Balassa-kódex* is megőrzött a kétes hitelű (nem feltétlenül Balassi kéziratából származó) versek között egy olyan éneket, amelyben különböző Célia-versek strófái követik egymást. E két utóbbi gyűjteményt az különbözteti meg a saját kezű versfüzértől, hogy ezekben a strófáknak nincsen önálló címük, illetve, hogy nem Balassi keze írásában maradtak ránk, így szerzőségük bizonytalan. Ennek ellenére hajlok arra a véleményre, hogy nem függetlenek Balassitól, az általa bizonyíthatóan művelt ollózva, idézve költeményt gyártó technikától.

Vegyük most sorra a saját kezű versfüzér öt költeményét!

Az erdéli asszony kezéről

A vers az udvari szerelem alapszituációját mutatja be: a férfi nem érdemli meg, hogy az asszony viszontszeresse őt, de nem is vágyik ilyen vakmerőségre; kezének egyetlen érintéséért esedezik, amely meggyógyítaná minden bánatát, mint az ereklye érintése a beteg embert; nem kíván szolgája lenni hölgynek, csupán rabja, és azt kívánja, hogy az asszony ne utasítsa el. Ez utóbbi különbségtevés szolga és rab között különösen fontos, az udvari szerelem szokásos szóhasználata. A lovag szolgálja hölgyét, mert az elfogadta az udvarlását, míg a rab csupán reménytelenül szenved.

Érdemes megfigyelni az *áldott kezével - szép ereklyével* kifejezések felcserélt jelzőit, amivel a vallásos és szerelmes vonatkozás összemosódik, a szerelem szinte vallásos áhítattá fokozódik. A férfi nem győzi hangsúlyozni alávetettségét. A vers a férfi és az imádott nő közötti rangbeli különbséget próbálja meg a lehető legnagyobbra tágítani.

A vers Stoll Béla megfigyelése szerint erősen emlékeztet a *Szép magyar komédia* egy részletére: „*Ha azt tartod, hogy nem érdemlem az te szerelmedet, ámbár ne szeress engem, csak engedd azt, hogy én szeresselek tégedet, s ha szinte nem kedveled s nem becsüled is, mégis, csak ne útáld teljességgel az én szerelmemet, s ha szerelmesed nem lehetek is, légyek ottan rabod, míg élek.*" (Actus III. Scena I.) A dráma igen gyakran tartalmaz Balassi verseiből részleteket, idézeteket, szófordulatokat, nem lehetetlen, hogy itt is egy mára már elkallódott Balassi-vers egyik strófáját emelte a költő önálló verssé.

Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt

A vers az ihletettséget, a versszerző kedvet mutatja fel, mint a férfi szerelmének bizonyítékát. Vagyis a vers a versírásról szól, és olyan szerelemről, amihez a szerelmes vers természetes módon tartozik hozzá, udvari szerelemről. Az érzékletes hangyahasonlat mellett fontos szerepet kap a tűz-, láng-metafora, mely állandó kelléke a szerelmi költészetnek. Ezt ma már nem érezzük rendkívülinek, hiszen köznyelvi fordulatnak számít, hogy valaki *szerelemre gyulladt* valaki iránt, de Balassi korában magyar nyelven ez még eleven képalkotásnak számított. A petrarkista költészet sablonjai még nem koptak el, hanem egyenesen újdonságértékük volt.

Mint az előbb, most is helycserés szószerkezet teszi váratlanná a szöveget: *Forr gerjedt elmémre, mint hangya fészekre sok új vers, mint sok hangya,* mondja a költő, ahelyett, hogy: *Forr gerjedt elmémre sok új vers, mint hangyafészekre sok hangya.* Ehhez hasonló szószerkezetet majd Vörösmartynál találunk:

Szív és pohár tele búval borral...

Világos, hogy a szív van tele búval, és a pohár borral, bár ezt a képet bonyolítja a záróstrófa refrénje: *Szűd teljék meg az öröm borával...*

A vers az *Engemet régolta sokféle kínokba...* kezdetű, *Negyvenedik* vers 12. strófájának változata. Ott így olvasható:

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szívemben szerelem tüzének csak te vagy édes langja,
Szózatod búm verő vigasságtételnek zengő s gyönyörű hangja.

A költő igazított a korábbi szövegen, a második sorban nem rímelő hatosokat összerímeltette, és ezzel egy időben eltűnt az *édes lang* szinesztéziája, a jelző átkerült a harmadik sorba, ahová jelentését tekintve jobban belesimul a szövegbe.

Feltétlenül megjegyzendő, hogy a vers szó a költő használatában nem költeményt, hanem strófát jelent; vagyis a 13 strófás költemény egyes szakaszairól beszél. A *Negyvenedik* vers valóban nem más, mint képgyűjtemény. Egy-egy hasonlatra képre épít föl a költő egy-egy Balassi-strófát. Nem lehet véletlen, hogy a Batthyány-levéltár már említett Balassi-verseket idéző egyvelege is ebből a költeményből emel át két szakaszt. A saját kezű versfüzér szövegében a kontextus különbözősége miatt a vizsgált öt egyszakaszos költeményre értendő a *vers* szó, a strófa és a költemény fogalma itt már fedi egymást.

Az Célia bánatjáról

A petrarkista szerelmes költészet tűz-hasonlata mellett a virág-hasonlat a leggyakoribb. Itt Célia (a legújabb kutatások szerint nem Wesselényiné Szárkándi Anna, hanem talán Dobó Krisztina) bánatos, emiatt sír, és a könnycseppeket gyöngyökhöz és harmathoz hasonlítja a költő. A lekaszált virág és a lehajtott fej képe egyszerre szomorú és szép. A bánatos kedves legalább annyira megragadja a férfit, mint a vidám.

Érdemes megfigyelni, hogy a vers néven (álnéven) nevezi Balassi egyik korábbi kedvesét. Az első két darabból nem derült ki, hogy kiről íródott. A negyedik is homályban hagyja a kedves kilétét. A záróvers összehasonlításából, és az itteni Célia névből sejthetjük, hogy a többi vers is a Júlia- és a Célia-szerelem emléke. Erről tanúskodik a második és negyedik darab forrása is.

A vers a *Hetedik* Célia-ének harmadik strófájából van kialakítva, az eredeti költeményből az is kiderül, hogy Célia öccse halála miatt bánatos, gyászol. Az egystrófás költemény általános, a háromstrófás vers konkrét:

[Hetedik]
Kiben az kesergő Céliáról ír

Mely keserven kiált fülemile, fiát hogyha elszedi pásztor,
Röpes ide-s-tova, kesereg csattogva bánattal szegény akkor,
Oly keservesképpen Célia, s oly szépen sírt öccse halálakor.

Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,
Mert gyenge harmattul tisztul s ugyan újul, kiterjeszti pirosát,
Célia szinte oly, hogyha szeméből foly könyve, mossa orcáját.

Mint szép liliomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja,
Így Célia feje vagyon lefiggesztve, mert vagyon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull, mint gyöngy, görögve, vagy mint tavasz harmatja.

A saját kezű versfüzér szövege csupán a második sor elején tér el a korábbi változattól, a költő kiküszöbölte a *vagyon* soron belüli ismétlését. A kéziraton látható az is, hogy előbb változatlanul írta le a sor elejét, majd írás közben áthúzással módosított a szövegen. Jól megfigyelhető, hogy az eredeti vers mindhárom strófája egy-egy önálló hasonlat, a strófakezdő szavak *(mely, mint)* sarokpillérként sorakoznak, és a strófán belül mindig felbukkan a másik pillér *(oly, úgy)*. A hasonlatok mind Céliára vonatkoznak, de egymástól függetlenek, vagyis akár folytatni is lehetne a sort, akár rövidíteni is lehetne rajta. A harmadik strófa idézésével Balassi ez utóbbi esetre mutat példát, a szakasz önállóan is megáll magában.

Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni

A költemény ismerős alapszituáción alapszik, a férfi bánkódik, mert a madarak hangja a hajnal közeledtét jelzi, amikor el kell válnia kedvesétől. A cím szórendje megtévesztő lehet, a mai nyelvhasználat már úgy értelmezné, hogy azt bánja, hogy éppen hajnalban kell távoznia, holott a korban még nyilván azt jelentette, bánja, hogy el kell mennie hajnalban. Shakespeare *Rómeo és Júlia* c. darabjában is találunk ilyen jelenetet, ott a szerelmesek azon vitatkoznak, hogy a pacsirta vagy a csalogány hangját hallják (az egyik az éjjelt, a másik a hajnalt jelzi). Balassi verse és Shakespeare darabja ugyanabban az időben keletkezett. Azért egyformák, mert mindketten ugyanazt a hagyományt követik, ugyanannak a stíluskorszaknak az alkotói. Shakespeare szonettciklusa világosan mutatja Petrarca hatását, Balassi esetében is joggal lehet Petrarcát, illetve a reneszánsz szerelmi költészetet emlegetni. Az angol és a magyar költő is az udvari szerelem *alba* műfaját használják.

Az *alba* definícióját nem is lehetne pontosabban megfogalmazni, mint ahogyan azt Balassi teszi a vers címében. A szó *hajnal*t jelent, általában ezzel a szóval kezdődött a panaszének. Balassi versének kezdőszava is: *Hajnalban...*, sőt (véletlenül?) az *alba* szó is megbújik a verskezdő szóban: Hajn*alba*n... Érdemes azonban megfigyelni, hogy noha a cím pontosan utal a szituációra, maga a versszöveg nem tartalmaz utalást erre, ott csupán a hajnali természet hangulatos leírása olvasható, ez ellenpontozza, hogy a férfinak gondokkal, búval, veszéllyel kell szembenéznie. A szöveget a cím teszi szerelmes verssé, a cím jelzi, hogy a bú oka az elválás.

Balassinak ez a strófája apró változtatásoktól eltekintve megtalálható a *Két szemem világa, életem csillaga, szívem, szerelmem, lelkem...* kezdetű Célia-énekben is:

[Második]

Ugyanakkor, hogy megkedveli Céliát, ekképpen könyörög mindjárt neki, hogy kegyes szemeit reá vetvén, vegye be szerelmében s vidám jó kedvében

Két szemem világa, életem csillaga, szívem, szerelmem, lelkem,
Kinek módján, nevén, szaván, szép termetén jut eszembe énnekem
Régi nagy szerelmem, ki lőn nagy keservem, végy szerelmedben engem!

Reménlett jóm, kincsem, mi örömmel hintsem én ez árva éltemet,
Ki csak terajtad áll, s nálad nélkül halál, csak tőled vár kegyelmet,
Hogyha utálod azt, ki téged néz s virraszt, s magánál inkább szeret?

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton hogy nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad reggel, hogy elmúlt éjfél,
Újul zöld bokor is, de nekem akkor is gondom csak merő veszél.

Mint a megelőző két esetben is, itt is apró stilisztikai értékű változtatásokat figyelhetünk meg az idézett strófa szövegén. Az első sorban egy *hogy* szócskából lesz *ha*, a harmadik sorban pedig az egyszerű állításból halmozás. Balassi itt is a lejegyzés közben igazít a versen. Előbb hozzáfogott a *gondom* szó leírásához, majd két betű papírra vetése után áthúzta a szókezdetet, és módosított formában írta le a sort.

Fulviáról

A vers Balassi két nagy szerelmét hasonlítja össze, s dönti el a versenyt a harmadik szépség, Fulvia javára. Ismét a tűz képe jelenik meg a szerelem fokának érzékeltetésére, a halálra történő utalással *(ér bennem véget = megöl engem)* pedig kizárólagossá teszi a friss élményt. Leginkább ez a vers tekinthető epigrammának az öt közül, mivel az ellentétet váratlan feloldás követi, ráadásul paradoxonnal zárul. A korábbi szerelmekre történő utalás összeköti a verset a ciklus többi darabjával, hangsúlyozza összetartozásukat. Az első verset is a Júlia-versekhez sorolva (a dráma Júlia-Annáról szól) két Júlia-verset követ két Célia-vers. Az ötödik darab szembeállítja a két emléket, s bejelenti új szerelmét, mely Fulviához köti.

Fulviáról nem sokat tudunk, a neve a versen kívül egyetlen alkalommal, 1593-ban bukkan fel Balassi egyik Batthyány Ferenchez írott levelében: *„Ha Nagyságod az gyűrűt Fulviának megküldené..."* Olyan gyűrűküldésről lehet itt szó, mint amilyenről egy korábbi szerelem kapcsán számolnak be a kódex versei. A *Második* énekben *(Cupido szívemben sok tüzes szikrákkal...)* a lány, Krisztina küldött gyűrűt a férfinak:

Nemrégen szép gyűrőt szerelmesem küldött, ki rubinttal mind rakva,
Egy szép drága gyémánt kellő középaránt vagyon közte foglalva,
Hozzám szerelemben tökéletes szíve is így vagyon kapcsolva.

A *Harmadik* vers *(Eredj, édes gyűrűm, majd jutsz asszonyodhoz...)* arról számol be, hogy a költő viszonozta a szerelmi zálogul küldött ajándékot:

Eredj, édes gyűrőm, majd jutsz asszonyodhoz,
Ki viszen tégedet csókolni szájához,
Ó, hogy nekem ahhoz
Nem szabad most mennem, én vigasztalómhoz!

A Fulviának történő udvarlásnál Batthyány Ferenc a közvetítő szerepét játszhatta. Eközben ő maga is udvarolt Lobkowitz Poppel Évának. Balassi verseket küldött neki, amiket kisebb-nagyobb átalakításokkal felhasznált a leveleiben. Balassi a Fulviát említő levélben azt írja: *„Nagyságod elmente után jutottak valami új versek elmémre, Poszedarszkynak adtam, Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom."*

A határozott költői öntudatról árulkodó levélben valószínűleg pontosan arról a verskéziratról van szó, amit részletesen megvizsgáltunk. Hogy nem egy másik küldeményről ír a költő, arról Fulvia nevén kívül még egy kifejezés árulkodik: *jutottak valami új versek elmémre.* Nem csupán a *vers* szó *strófa* jelentésére gondolhatunk, ez tökéletesen megfelel ugyan a versfüzérnek, de vonatkozhat egyetlen hosszabb ének strófáira is. A versfüzér második darabjának kezdőszavai szinte szó szerint azonosak a levélben előforduló kifejezéssel: *Forr* gerjedt *elmémre* sok *új vers...* Egyetérthetünk Balassival: Nem rosszak bizony.